SARA LEWICKA ▶▶

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
<https://orcid.org/0000-0001-9874-4208>

Państwo i państwowość na Bliskim Wschodzie

[recenzja książki *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie.*
Procesy genezy i czynniki trwania]

State and Statehood in the Middle East

[book review *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie.*
Procesy genezy i czynniki trwania]

Государство и государственность на Ближнем Востоке

[рецензия книги *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie.*
Procesy genezy i czynniki trwania]

Formowanie się wspólnot terytorialnych i ich ewolucja w kierunku bardziej złożonych struktur określanych jako państwo, metody klasyfikacji na formy i typy organizacji nazywanych państwowymi i sposoby ich funkcjonowania w kontekście polityki i administracji wewnętrznej oraz stosunków międzynarodowych należą do niezwykle ważnych zagadnień w badaniach na gruncie nauk historycznych, etnologicznych, antropologicznych i politologicznych. Badaniom tym towarzyszą dyskusje i wątpliwości, dotyczące zarówno problematyki definicji państwa, jak i czynników państwowotwórczych oraz ich implikacji dla rozwoju i trwania bądź schyłku tychże, wreszcie typologizacji struktur państwowych (i przedpaństwowych), co wynika w dużej mierze z faktu, że stanowiące przedmiot owych dyskusji zjawisko

ma historię liczącą niemal pięć tysięcy lat i obejmuje różne kontynenty i rozmaite cywilizacje. Problematykę tę podejmuje prof. Jerzy Zdanowski w pracy monograficznej *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Procesy genezy i czynniki trwania* (Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2014), a jego głos w dyskusji wpisuje w omawiane zagadnienia Bliski Wschód – jako region o jednych z najstarszych tradycji państwowości, sięgających czwartego i trzeciego tysiąclecia przed naszą erą. Wówczas bowiem neolityczne wspólnoty osiadłe dały początek miastom-państwom związanym z ośrodkami kultu i imperialnym społecznościom rolniczo-miejskim, te zaś ewoluowały na kartach historii w czasach przedmuzułmańskich i muzułmańskich, ulegając kolejno wpływom imperiów bizantyjskiego i sasanidzkiego (przed nadejściem islamu), arabsko-muzułmańskiego, osmańskiego i safawidzkiego (w czasie rozwoju islamu), a w czasach nowożytnych – mocarstw europejskich, by wraz z rozpadem Imperium Osmańskiego w rezultacie I wojny światowej stworzyć struktury państw narodowych, które znajdujemy obecnie na mapie Bliskiego Wschodu. Nikogo nie trzeba przekonywać o wadze, jaką ma ten region, traktowany raz jako inspiracja, raz jako zagrożenie, w zależności od zagadnienia i punktu widzenia, stale jednak obecny zarówno w dyskursie naukowym, jak i polityczno-społecznym, jako niezwykle istotny element współczesnych relacji międzynarodowych i światowego ładu politycznego. Nawet jeśli traktować dzisiejszą sytuację w tym zapalnym regionie jako przede wszystkim zagrożenie, do czego skłaniają się głównie politycy, podstawą jego poznania i – a co za tym idzie – zrozumienia owego zagrożenia jest wielostronny jego ogląd, a w odniesieniu do stosunków międzynarodowych szczególnego znaczenia nabiera potrzeba czy raczej konieczność poznania oraz zrozumienia specyfiki państwa arabskiego, jego genezy, rozwoju i czynników trwania.

Próbą takiego spojrzenia jest recenzowana książka, której Autor stawia rodzące się w tym kontekście pytania: jaki wpływ na procesy państwowotwórcze miały plemiona i bractwa religijne, jaki był związek między rozwojem plemion i bractw a formowaniem się struktur określanych jako państwowe, jakie były czynniki trwania i przyczyny rozpadu wielu państw bliskowschodnich, w swoim czasie potęg regionalnych i światowych mocarstw, jaki wpływ wywarł na procesy państwowotwórcze kolonializm, czy budowa państw narodowych w XX wieku okazała się skuteczna (s. 13). Pytania o tyle istotne,

że – jak zauważa we Wstępie – „rozumienie państwa, jako koherentnej i monolitycznej struktury sprawującej niepodzielną władzę na ściśle określonym terytorium, jest zbyt sztywne i wąskie, aby oddać wszystkie niuanse bliskowschodniej rzeczywistości. (...) struktura i funkcje nie muszą odpowiadać modelowi współczesnego państwa europejskiego...” (s. 13). Przyjęcie takiego sposobu oglądu – odrzucenie postrzegania kwestii państwa i państwowości, i wszystkich innych dotyczących świata arabsko-muzułmańskiego, przez pryzmat europocentryzmu wydaje się szczególnie istotne. Specyfika muzulmańskiego kręgu kulturowego, mocno osadzona w religii, historii i tradycji tego obszaru, sprawia, że zachodnie schematy i paradygmaty nie zawsze są adekwatne i wystarczające dla definiowania i wyjaśniania występujących tam zjawisk i procesów, bowiem podlegają one interferencji religii i tradycji, które stają się determinantą społecznego i politycznego wymiaru funkcjonowania państwa i jednostki w świecie islamu. Takie zatem spojrzenie, obejmujące aspekt historyczny i religijny niezwykle ważny dla dziejów i współczesności omawianego regionu, staje się punktem wyjścia do znalezienia odpowiedzi na stawiane przez Zdanowskiego pytania, na które odpowiedzi czytelnik znajduje na kolejnych stronach książki.

Monografia, obejmująca 348 stron, składa się z dwóch zasadniczych części opatrzonych odpowiednio tytułami: „Czynniki państwowotwórcze” (s. 25–144) i „Typy państw bliskowschodnich” (s. 146–287), z których każda podzielona została na rozdziały porządkujące zgromadzony w nich materiał, co sprawia, że układ pracy jest logiczny i przejrzysty, a co za tym idzie – pozwala on Autorowi konsekwentnie realizować podjęte zadanie, jakim jest poddanie szczegółowej analizie problematyki państwa i państwowości na Bliskim Wschodzie w perspektywie procesów genezy i czynników trwania.

Punktem wyjścia do podjętych przez prof. Zdanowskiego rozważań jest „Wstęp” (7–21), w którym określa on główny przedmiot swoich badań, zamieszcza szczegółową charakterystykę obranej dlań metodologii i opis stanu badań, definiuje hipotezy badawcze, uzasadnia także wybór tematyki podjętych i analizowanych przez niego zagadnień. Wprowadza tu pojęcia operacyjne („państwo”, „reżim polityczny”, „system polityczny”, „legitymizacja władzy”, „struktura terytorialna”, „struktura społeczna”, „Bliski Wschód”) oraz kontekst teoretyczny niezbędny do analizy zawartej w zasadniczej części pracy. Kreśli najczęściej stosowaną definicję „państwa” jako „organizacji

politycznej społeczności mieszkającego na danym terytorium o określonych granicach” (s. 7) i wymienia główne podejścia badawcze do kwestii jego narodzin i rozwoju państw obecne w literaturze europejskiej, według których doszło do ich uformowania bądź to w wyniku wojen i podbojów, bądź w następstwie umowy społecznej, bądź też na skutek rozpadu istniejących wspólnot lub w konsekwencji transformacji ustroju plemiennego (s. 7). W sposób przekrojowy prezentuje koncepcje rozmaitych badaczy: Ludwika Gumpłowicza, Thomasa Hobbesa, Jean-Jacquesa Rousseu, Fryderyka Engelsa, Henryka Łowmiańskiego, Charlesa Tilly’ego, Lewisa H. Morgana, Kalervo Oberg, Ronalda Cohena, Richarda Tappera, Gabrieli Ben-Dora, Petera J. Steinbergera, Rogera Scrutona, Jana Baszkiewicza, Maxa Webera, Davida Beethama, Seymoura M. Lipseta, Christophera K. Ansella, Donalda A. Watta, którzy w swoich pracach odnosili się zagadnienia państwa i takich jego parametrów, jak władza państwowa, legitymizacja władzy, zwierzchność sądownicza, a także do kwestii historycznych, kulturowych, gospodarczych i politycznych uwarunkowań narodzin państw i ich zdolności do efektywnego działania. Stawia pytania, jakie rodzą się w rezultacie założenia badawczego o państwie jako jednej z wielu form organizacji politycznej: „jakie zasadnicze cechy są właściwe organizacjom państwowym i niepaństwowym” (...), jakie inne formy organizacji politycznej istniały poza państwem i jakie były relacje między państwowymi i niepaństwowymi strukturami” (s. 9). Wreszcie – osadza problematykę państwa i państwowości w kontekście Bliskiego Wschodu, podając wyniki prowadzonych badań, m.in. przez Irę M. Lapidus, Hamzę Alawiego, Naziha N. Ayubiego, Adhama Saouliego, i stawiając kolejne pytania: „czy mechanizm formowania się państwa w tym regionie wyrażał proces przeradzania się organizmów prostych w bardziej złożone, czy też – bardziej oddziaływanie wynikające ze współistnienia jednych struktur obok drugih” (s. 15), „jak to się stało, że plemiona nie znikły z pejzażu społeczno-politycznego Bliskiego Wschodu” (s. 16). Następnie Autor wskazuje, że „zagadnienie więzi społecznej, która łączy ludzi zamieszkujących dane terytorium i integruje ich we wspólnoty stanowi główne zagadnienie niniejszej pracy” (s. 18) i przyjmuje definicję „państwa” – rozumianego jako zespół instytucji, ale także – a może głównie – jako pewna idea, która jest bliska mieszkańcom danego terytorium” (s. 18). Takie podejście badawcze implikuje kolejne pytania: „komu i realizacji jakich celów ma służyć państwo, a co za tym idzie,

jaka powinna być jego organizacja polityczna, tj. reżim polityczny, system polityczny, struktura terytorialna” (s. 18).

W Części I monografii Autor charakteryzuje problematykę czynników państwowotwórczych na Bliskim Wschodzie, osadzając ją w kontekście kryształizowania się idei organizacji nazywanych państwowymi i jej rozwoju, z uwzględnieniem historycznych, kulturowych, gospodarczych i politycznych uwarunkowań na omawianym obszarze na poszczególnych etapach dziejów: od formowania się państwa i społeczeństwa oraz powstania struktur proto-państwowych w Arabii Centralnej w czwartym tysiącleciu przed naszą erą po budowę państw narodowych w XX wieku. Część II monografii poświęcona jest typologii państw bliskowschodnich w oparciu o materiał historyczny, który – jak zauważa autor „pokazuje, że na przestrzeni dziejów Bliskiego Wschodu od narodzin islamu uformowały się co najmniej cztery typy państw – ze względu na więź społeczną łączącą ich mieszkańców oraz ideologię państwową narzuconą przez elity władzy” (s. 147). Kolejne rozdziały traktują zatem o: państwie religijnym, w którym prawem państwowym był szariat, a struktury tego państwa nawiązywały do zasad religii – islamu (wspólnota Mahometa i państwo czterech pierwszych kalifów, 632–661), następnie o państwie imperialnym: kalifat-sułtanat (Umajjadzi, 661–750; Abbasydzi, 750–1258; Fatymidzi, 909–1171; Almorawidzi, 1087–1147; Almohadzi, 1130–1269; Wielcy Seldżuci, 1037–1157; Seldżuci Rumijscy, 1077–1307; Osmani, 1299–1922; Safawidzi, 1501–1722), państwie kolonialnym (Bliski Wschód pod europejskimi rządami, XIX w.), wreszcie – państwie narodowym (Bliski Wschód po I wojnie światowej), z wyróżnieniem pięciu modeli: demokratycznego (Egipt, Syria, Irak, Liban, Maroko, Tunezja, I poł. XX w.), autorytarno-etatystycznego (Egipt, Syria, Irak, Algieria, Tunezja, II poł. XX w.), autorytarno-neoliberalnego (Egipt, Libia, Syria, Maroko, Algieria, II poł. XX w.–pocz. XXI w.), islamistycznego (Iran, II poł. XX w.–pocz. XXI w.; Egipt, XXI w.) i hybrydalnego (Turcja, Maroko). Autor poddaje analizie proces formowania się, rozwoju i funkcjonowania tych państw, co pozwala mu na wskazanie czynników, które implikowały ich trwanie bądź rozpad.

Monografię zamyka podsumowanie podjętych przez Autora rozważań w postaci „Zakończenia” (s. 289–295), w którym sformułował on wnioski wypływające ze wszechstronnej i wyczerpującej znamiona celowości pracy analizy tematu, a które sprowadzić można do następujących kwestii:

1. „Procesy genezy państw na Bliskim Wschodzie należy wiązać z kilkoma czynnikami: segmentacją i integracją organizmów plemiennych, wzrostem produktywności we wspólnotach osiadłych, ruchami podboju połączonymi najczęściej z krzewieniem islamu, kolonializmem oraz narodzinami idei świeckiego narodu” (s. 289); 2. „Ewolucja form prostych w bardziej złożone, jeśli miała miejsce (...) przebiegała (...) na szerszym tle trwania, współistnienia i rywalizacji dwóch typów struktur społecznych i politycznych, jakimi były państwa i plemiona. Siła plemion, ich konfederacji i ich przywódców była odwrotnie proporcjonalna do siły państwa, tzn. wzrastała w okresie jego słabości i malała w okresach jego potęgi” (s. 289–290); 3. „Wiek XX przyniósł umocnienie się państwa jako zespołu instytucji kontrolujących określone terytorium, Doprowadziło to do stopniowego zaniku nomadyzmu i organizacji plemiennej jako instytucji społecznej (...) Jednak plemiona nie zniknęły całkowicie z bliskowschodniego krajobrazu, a w niektórych państwach są ciągle ważnym czynnikiem w polityce” (s. 290); 4. „Podstawowym kryterium typologizacji był rodzaj spoiwa ideologicznego łączącego ludność danego obszaru w trwałą wspólnotę. Tym spoiwem była bądź ideologia pokrewieństwa, bądź wspólne dobro, religia, idea narodu. W konsekwencji można mówić o plemiennych szejkanatach, państwach-osadach, państwach imperialnych, państwach kolonialnych i państwach narodowych. W ramach tych typów dzieje Bliskiego Wschodu prezentują wiele sytuacji pośrednich i hybrydalnych” (s. 291); 5. „Wśród czynników trwania państwa (...) można wymienić sprawne zarządzanie, umiejętną politykę integrowania społeczeństwa z elitą władzy, skuteczne wykorzystywanie uczuć religijnych i więzów plemiennych do legitymizowania władzy, odpowiednio zawierane sojusze polityczne i związki dynastyczne czy też skuteczną adaptację nowinek technologicznych. Jednak najważniejszym czynnikiem trwania lub rozpadu państw była właściwie ukształtowana więź społeczna, która łączyła ludzi we wspólnotę” (s. 191); 6. Charakterystyczną cechą rozwoju społecznego w XX wieku stała się niezdolność władz państwowych i rządów do zaspokojenia podstawowych potrzeb społeczeństwa, zwłaszcza zapewnienia mieszkań, edukacji i pracy. (...) Drugą cechą stało się odrodzenie neopatrymonializmu i dominacja klientelizmu w sferze rządzenia i sprawowania władzy. (...) Trzecią cechą państwa w warunkach neoliberalizmu gospodarczego i globalizacji stała się trwałość autorytaryzmu w sferze

polityki. (...) Konsekwencją tych zjawisk była alienacja instytucji państwa od społeczeństwa” (s. 291–294).

Monografia Jerzego Zdanowskiego, opatrzona tytułem *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie* jest efektem bardzo dobrej i gruntownej znajomości materiału, który Autor poddał oglądowi. Trzy elementy przede wszystkim stanowią o wysokiej wartości tej dysertacji: po pierwsze – bardzo uważna i kompleksowa analiza, sprawnie prowadzona refleksja, dzięki czemu stawiane przez Autora tezy znajdują potwierdzenie w toku rozważań oraz umiejętność problematyzowania i przekrojowego ujmowania złożonych zagadnień; po drugie – doskonały warsztat metodologiczny oraz połączenie kompetencji historycznych, arabistycznych i politologicznych pozwalające na osadzenie omawianej problematyki w kontekście nauk historycznych, orientalistycznych i politologicznych; po trzecie zaś – niezatrzymywanie się na powierzchni opisywanych zjawisk, co owocuje bogactwem treści, dokładnym omówieniem faktów oraz dokonaniem ich oceny i interpretacji, ze wskazaniem łańcucha przyczynowo-skutkowego. Wszystkie stawiane przez Autora tezy zostały gruntownie przemyślane, a powracanie do omówionych wcześniej wątków nigdy nie ma charakteru redundancji, ale zawsze służy zagęszczaniu siatki odniesień i zwracaniu uwagi czytelnika na istotne dla tematyki monografii elementy. Praca niewątpliwie stanowi nowe, oryginalne ujęcie zagadnień trudnych i wymagających szerokich kompetencji, rozległej wiedzy i ogromnej erudycji, ze względu na konieczność odniesienia z jednej strony – do zagadnień oscylujących wokół problematyki państwa na gruncie nauk historycznych, etnologicznych, antropologicznych, politologicznych, z drugiej zaś – konieczność sfunkcjonalizowanego odwołania do kontekstu religijnego, historycznego i społeczno-politycznego rozważań wokół idei państwowości arabskiej i muzułmańskiej oraz jego implikacji dla procesu krystalizowania, rozwoju i kształtu tejsze. Choć zagadnienie krystalizowania się idei państwowości oraz mechanizmu formowania się państw, a także zagadnienia dotyczące organizacji społeczeństw podejmowane były i są dość często, zarówno w piśmiennictwie polskim, jak i obcojęzycznym, jak zauważa Autor we Wstępie: „Wydaje się, że najbardziej znane prace teoretyczne o genezie państwa wykorzystywały przede wszystkim materiał historyczny dotyczący Ameryki Północnej, Wysp Pacyfiku, Afryki, a w mniejszym stopniu Bliskiego Wschodu w czasach islamu. Tymczasem region ten posiada bardzo

długie tradycje państwowości, a jego historia zawiera ogromne bogactwo form i typów organizmów państwowych” (s. 15). Dlatego należy ocenić wkład prof. Jerzego Zdanowskiego w badania nad państwem na Bliskim Wschodzie jako próbę rzeczywiście udaną, w której nie zabrakło pogłębionej i cennej refleksji nad podjętą problematyką, a rozważania Autora charakteryzuje odpowiednio wykorzystany aparat metodologiczny. Z całą pewnością monografia *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Procesy genezy i czynniki trwania* Jerzego Zdanowskiego stanowi pożyteczny materiał źródłowy w zakresie nauk historycznych, politologicznych, etnologicznych, antropologicznych, orientalistycznych, kulturoznawczych, winna wejść w kanon lektur obowiązkowych studentów wymienionych kierunków jako doskonale opracowanie zasygnalizowanej w tytule tematyki.

MGR SARA LEWICKA

Wydział Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
ul. Batorego 39L, 87–100 Toruń
saraalewicka@gmail.com

Bibliografia

- Zdanowski, J. (2014). *Państwo na muzułmańskim Bliskim Wschodzie. Procesy genezy i czynniki trwania*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.